
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXXIII (2025). Книжка / Issue 1</p>
---	---	--	---

DOI: 10.54664/BWEB1136

ДЪБЪТ АЛЕКСАНДЪР И ИСТИНСКОТО МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ НА „ФУЛСКОТО ПЛЕМЕ“ ОТ „ПРОСТРАННОТО ЖИТИЕ НА КОНСТАНТИН-КИРИЛ“

Петър ГОЛИЙСКИ*

THE OAK ALEXANDER AND THE TRUE LOCATION OF THE „PHOULLAE TRIBE“ IN THE *LONG VITA OF ST CONSTANTINE-CYRIL*

Petar GOLIYSKI

Abstract: In 860–861 AD, the brilliant Byzantine intellectual and future Bulgarian and Slavic enlightener St Constantine-Cyril the Philosopher was sent on a diplomatic mission to the Khazar Empire. The main sources about this mission and about the life of Constantine-Cyril in general are two medieval Bulgarian texts: „Long Vita of St Constantine-Cyril“ and „Short Vita of St Constantine-Cyril“ (also known as „Uspenie Kirilovo“).

According to the Lives (*Vitae*), the grand plan of St Constantine-Cyril was to convince the Khazar Khan and his court to renounce Judaism and adopt Christianity from Constantinople. However, albeit some small concessions, Constantine's mission was not successful and finally he had to return to the city of Cherson, the center of Byzantine Crimea. There, in the lands of the „Phoullae tribe“ or „Phoullae people“, according to both Lives, Constantine cut down a huge rain giving oak tree, named Alexander, that had grown together with a cherry tree, and baptized the local pagans, who had previously worshipped this oak tree:

„In the land of Phoullae stood a great oak which had grown together with a cherry tree, and under it sacrifices were offered. It was called Alexander, and women were not permitted to approach it or the sacrifices. When the Philosopher learned of this, he did not hesitate to betake himself to them. And standing among them, he said to them: „The Hellenites inherited eternal torment for having worshiped as God the heavens and the earth as well as all creation. How then shall you who worship a tree, a worthless thing intended for burning, escape the eternal fire?“

And they answered: „We have not just begun to do this, but have taken it from our fathers. All our requests are fulfilled by it, most of all rainfall, and much else. How can we do that which none has dared to do? For if someone were to dare this, he will then see death, and furthermore, we will not see rainfall until the end“.

Until now, the story of the Oak (of) Alexander has not been given the necessary attention because it seems unimportant, fantastic and even ridiculous, a figment of the imagination of medieval Christian authors. In reality, the story of the cutting of the Oak (of) Alexander is not a fiction.

The comparison between the two Lives of St Cyril on the one hand, and the Armenian geography „Ashkharatsyuts“ (second half of the 7th century) and „The History of the Caucasian Albanians“ of the Armenian author Movses Kalankatuatsi (second half of the 8th century) on the other hand, shows that the account of the Alexander's oak was based on true events. However, the real story in the Lives took place not in Crimea, but north of the Derbent Pass, where the ancient Massagetae (Maskut) kingdom and the Country of the Hons (usu-

* Петър Голийски – доцент, доктор, Факултет по класически и нови филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски“; България; @p.goliyski@gmail.com

ally interpreted as „Country of the Huns“) were once located. And again, the comparison with the History of Kalankatuatsi reveals that Alexander from the Lives was a local East Caucasian variant of the ancient military and solar Iranian god Mithra. By the late 7th century, north of Derbent, in the vicinity of the city of Varachan (also known as Balanjar and Bulkar-Balkh), the cult of Mithra had been merged with the cult of the famous conqueror Alexander the Great, thus creating a local syncretic god named Aspandiat, called Tangri-khan by the Turks. According to the Lives of St Cyril and the History of Kalankatuatsi, the symbol and incarnation of Alexander-Aspandiat was a huge rain giving oak tree, to which the local pagans worshiped and sacrificed horses.

The East Caucasian location of Alexander-Aspandiat's sanctuary is also confirmed by the analysis of the name „Phoullae [tribe]“. In the written copies of the „Long Vita of St Constantine-Cyril“ the ethnonym can be found in 4 variants: 3 of them are „Phillae“ (Филъѣцѣ, Филѣѣѣ, Филѣѣѣ) and only 1 – „Phoullae“ (Фѣлъѣѣѣ). The last variant may be a result of the frequent alternation „i-u“ in the medieval Bulgarian texts. Actually, the only reason to set up „Phoullae“ as authentic form is the decision of the editors of the „Long Vita of St Constantine-Cyril“, as they themselves admit, to change „Phillae“ to „Phoullae“ due to the phonetic similarity with the Crimean town of Phoulla (Φοῦλλα). Indeed, a more profound research shows that „Phillae“ in the Lives corresponds to the kingdom of Filan (with its king named Filan-shah) in modern-day Dagestan, mentioned in different contexts by Ibn Khordadbeh (820–912 AD), al-Baladhuri (820–892 AD) and al-Masudi (896–956 AD).

Reportedly, the first Christian, who saw Alexander-Aspandiat (Mithra-Aspandiat) sanctuary, was Israel, a Caucasian Albania bishop, who, in the winter of 684 AD, crossed East Caucasus and reached the city of Varachan. According to Kalankatuatsi, Israel was invited by the local prince Alpilhuer to convert his people to Christianity. There, overcoming the rage of the pagan priests and crowds, Israel cut down the huge rain giving oak tree of Mithra-Aspandiat and erected a wooden Cross in its place. One hundred and eighty years later Constantine-Cyril set out with his companions from the Khazar capital Ithil to Varachan to make sure whether and what had survived from the mission of his predecessor Israel. It was the real aim of Constantine that pre-determined the strange land route of the second part of his itinerary from Ithil to the present-day Dagestan, instead of going back by ship along the Don River to the city of Cherson in Crimea.

Keywords: Alexander the Great; „Ashkharatsyuts“; Aspandiat; Bishop Israel; Caucasian Albania; Cherson; Balanjar; Bulkar-Balkh; Country of the Huns; Derbent Pass; kingdom of Filan; Filan-shah; „The History of the Caucasian Albanians“; Ithil; Khazar Empire; Massagetae kingdom; Mithra; Movses Kalankatuatsi; Phoullae tribe (Phoullae people); city of Phoulla (Φοῦλλα); St Constantine-Cyril the Philosopher; Tangri-khan; Varachan.

Ако през седмото и осмото столетие след Христа Ромейската империя прилича на нати-кан в ъгъла боксър, закрил лице зад ръкавиците и откриващ се само, за да нанесе контраудари на многобройните си врагове, през IX век източните римляни свалят гарда и си поемат облек-чено дъх. Разтърквайки очи, те с почуда откриват как около тях се е появил един нов свят, на чието раждане те не са отделили нужното внимание. На северозапад от непосредствените им български съседи моравците се опитват да изградят държава, която да се впише във възходя-щия християнски свят, а на североизток Хазарската империя, традиционен, макар и позабравен съюзник против арабите, е достигнала апогея си, пътъм решавайки да заложи не на исляма или християнството, а на юдаизма. Впрочем избор, който в Константинопол не смятали за не-обратим.

В резултат от разбирането, че юдаизмът е нещо временно, през 860 г. император Михаил III изпраща в Хазария Константин-Кирил, може би най-блестящия ум на деветото византийско столетие. Придружен от брат си Методий, Константин-Кирил има амбициозната задача да на-прави „по-добра оферта“ на хазарския владетелски двор и да го убеди да приеме християнство-то от Константинопол. Основните извори за хазарската мисия на Кирил – „Пространно житие на Константин-Кирил“ и „Кратко житие на Константин-Кирил („Успение Кирилово“)“ – и двете паметници на средновековната българска литература, са били анализирани многократно. Гео-графията на хазарския маршрут на Кирил обаче е от аспектите на мисията му, който тради-ционно е оставян без дължимото внимание.

Така например, през 1886 г. Иван Малишевски отделя само едно изречение на маршрута на мисията на Константин-Кирил: „Накрая, качвайки се на кораб, светите братя се отправиха по хазарския път към Меотийско, тоест Азовско море, достигнали след това Каспийските врати при Кавказките планини и се озовали в стана на кагана“ [Малишевски, И. 1886, с. 54].

Близко пет десетилетия по-късно българинът Юрдан Трифонов е малко по-детайлен: „При излагане на пратеничеството в Хазарско, житието посочва, че пътят минавал през Азовско море и Каспийския проход на Кавказките планини... От това посочване се узнава, че хаганът е бил на летуване в старата хазарска столица Балангар, която се намирала на около 300 километра на юг от устието на Волга и на стотина километра на север от Каспийската врата (Дербент). По-новата столица е била при самото устие на Волга в двойния град Сарыгшар (западната част) и Хамлих (източната)“. Всъщност, заключенията на Трифонов не са собствено негови, а на Йозеф Маркварт с дата 1903 г., като Трифонов само се позовава на него [Трифонов, Ю. 1933, с. 310–311; Marquart, J. 1903, pp. 18–19].

В десетилетията след Трифонов интересът в България към маршрута на хазарската мисия на свети Кирил остава все така незначителен, като авторите и публикациите се задоволяват да преповтарят становището на Маркварт-Трифонов, че след като напуска Херсон, дружината на Константин-Кирил акостира някъде в Западното Предкавказие и оттам по суша се придвижва до района на Дербент [вж. например КМЕ 4. 2003]. За руско-съветската кирилометодиевистика темата също остава периферна, тъй като е засенчена от главния за нея (от историко-пропагандна гледна точка) въпрос за откритите в Крим от Константин-Кирил евангелие и псалтир на „руски букви“, като въображението на някои автори стига дотам да твърдят, че истинската цел на мисията на свети Кирил в Хазария било проповядването сред живеещите там славянски племена [Никодим. 1969, с. 40].

Изключение от общата незаинтересуваност по въпроса за хазарския маршрут на свети Кирил е капиталният и все още актуален труд на Михаил Артамонов „История на хазарите“. Артамонов приема и доразвива заключенията на Иван Вернадски, че потегляйки от Херсон, през Азовско море, корабът на Константин-Кирил е навлязъл по река Дон, след което, по съществуващия тогава провлак между Дон и Волга, е стигнал до Волга. Оттам той се е спуснал до устието ѝ, където се намирала хазарската столица Итил. Според Артамонов обаче каганът не се намирал там, а в лятната си резиденция в южните предели на страната, при Каспийските врати в земите на днешен Дагестан. В този случай, отбелязва Артамонов, под „Каспийски врати“ следва да се разбира не Дариялският проход в Централен Кавказ, а Дербентският проход в Източен Кавказ [Артамонов, М. 1962, с. 332].

Артамонов е прав, защото няма никаква логика корабът на Кирил-Философ да акостира някъде в днешна Западна Грузия и оттам отрядът му да трябва да се промъква през Дариялския проход и да продължи през северните подножия на Кавказ в посока Каспийско море, към град Самандар. Самандар, както самият Артамонов пише, някъде между 722/723 и 737 г. престава да бъде хазарска столица, която е преместена в Итил при устието на Волга [Артамонов, М. 1962, с. 234]. С други думи, в качеството си на тогавашна хазарска столица Итил предполага северен маршрут на Константин-Кирил и хората му – по Дон и оттам по Волга до Каспийско море. А не алпинистко-планинарска авантюра през Централен Кавказ до Каспийско море.

Дали обаче реконструираният от Михаил Артамонов маршрут и събития по време на хазарската мисия на Константин-Кирил са изцяло коректни?

Двете капища

Съгласно „Пространното житие на Константин-Кирил“ (по нататък само „Пространно житие“) след края на хазарската си мисия Свети Кирил се озовава отново в Херсон. И някъде там, „във фулското племе“, според житието, той изкоренява един свещен дъб, на който се кланяли местните езичници:

„XII. В Херсон, като вечеряха с архиепископа, философът му рече: „Благослови ме, отче, както би ме благословил баща ми“. Когато някои го запитаха насаме: „Защо направи това?“, философът отговори: „Наистина, той утре ще се пресели от нас при Бога и ще ни напусне“. Така и стана: думите му се сбъднаха.

Във фулското племе имаше един голям дъб, сраснал с череша, под който извършваха обреди. Наричаха го с името Александър и не позволяваха на жени да пристъпват нито към него, нито към обредите. Като чу за това, философът не се помая да отиде при тях и като застана сред тях, рече им: „Елините са отишли във вечна мъка, задето са се кланяли като на Бог на небето и на земята – такива велики и добри творения; а вие, които се кланяте на такава нищожна вещь като това дърво, което е предназначено за огъня, как ще се избавите от вечния огън?“ Те отговориха: „Ние не сме почнали да вършим това отсега, а сме го приели от нашите бащи; от това дърво ние намираме [изпълнение на] всички наши молитви – особено за дъжд и за много други неща. И как ние ще направим това [т.е. да отсечем дървото], което никой нивга не е дръзвал да направи? Ако някой дръзне да направи това, ще го сполети смърт, а ние няма вече да видим дъжд докрай“. Философът им отвърна: „Бог говори за вас в Писанието, а вие защо се отвърщате от него? Исайя възвестява от божие име, думайки: „Ето, аз идвам да събера всички племена и всички народи и те ще дойдат и ще видят славата ми. И ще туря на тях белег, и от спасените измежду тях ще пратя сред народите – в Тарсис и във Фуд, и в Луд, и в Мосох, и в Товел, и в Елада, и в далечните острови, които не са слушали за моето име; и те ще възвестят сред народите моята слава, казва Господ вседържител“. И още: „Ето, аз ще пратя рибари и много ловци и те ще ви изловят от хълмовете и от каменните скали“. Тъй че, братя, познайте Бога, който ви е създал. Това е благовестието на новия божии завет, в който сте се кръстили.“

И тъй, като ги убеди с благи думи, накара ги да отсекаят дървото и да го изгорят. Стареишината им, като се поклони, отиде и целуна светото евангелие. Така направиха всички. И като взеха от философа бели свеци, неейки, отидоха при дървото. [Философът] взе секирата и като удари тридесет и три пъти, заповяда на всички да секат, да го изкоренят и да го изгорят. И още същата нощ дойде от Бога дъжд и напои земята. Те с голяма радост възхвалиха Бога, а Бог се зарадва много на това.

А философът си отиде в Цариград и след като се яви при царя, остана да живее в безмълвие при църквата на светите апостоли, молейки се на Бога“ [Пространно житие. 1986, с. 55–56; Климент Охридски. 1973, с. 34–35].

Същата информация, макар и много по-сгъстена, присъства и в „Краткото житие на Константин-Кирил“, известно още и като „Успение Кирилово“ (по-нататък само „Кратко житие“):

„Когато тръгна оттат, достигна до безводни места, а там намери солена вода. Той отправи молитва и водата стана сладка. И пиha той и ония, що бяха с него. И стигнаха до Херсон. И тук предсказа на епископа на града, че от този живот ще се представи [на бога], както и стана.

След това дойде при фулския народ. Тук намери грамаден дъб, сраснал се с череша, комуто принасяха жертви, наричайки го Александър. Философът утвърди тези хора в православната вяра, а оня дъб разкопа и отсече“ [Кратко житие. 1986, с. 65–66].

Какъв ще да е бил този дъб, който на всичко отгоре е бил нелепо сраснал се с череша? Съществувал ли е реално или е плод на въображението на авторите на житията? Боню Ангелов и Христо Кодов, подготвили критичното издание на „Пространното житие“, сочат, без да навлизат в проблема, че в животописа на Александър Македонски, в глава XI, Плутарх съобщава, че при река Кефиз в Беотия имало дъб, наречен „Александров дъб“. Според Плутарх този дъб бил наречен така, понеже някога Александър бил разпънал около него шатрата си [Климент Охридски. 1973, с. 153].

Съществуват ли други изворови данни, които да хвърлят светлина върху този загадъчен дъб, посветен на Александър Велики? Всъщност, да. Такива има в кратката редакция на географията „Ашхарацуйц“ („Светопоказател“)¹, съставена от арменския географ, астроном и математик Анания Ширакаци (610–685 г.):

„Сарматия², чиято половина е на изток от Германия към Северния океан, [се простира] чак до Непознатата земя и до планината Рипиа, откъдето извира реката Тонавис³. Сарматия има [няколко] [по-]малки области, от които християнската е Керсон на Таврийския полуостров, а езическите са много. [Сарматия] има 5 планини, 13 реки, едно малко езеро и 2 острова. Има и 2 капища – едното се нарича **Александрово**, а другото – **Кесарево**“ [Ашхарацуйц. 1877, староарменски текст, с. 9]⁴.

В първото печатно издание на „Ашхарацуйц“, това от Амстердам от 1668 г., видимо направено по друг ръкопис, се дава същата информация с някои интригуващи разлики:

„Сарматия, частта от която е на изток от Загхурай, тоест пулгхарите-германци,⁵ [се простира] до Северния океан, до Непознатата земя, която наричат Палак и планината Цупиа, от която извира река Тонавис. И Сарматия има [няколко по-]малки области; християнската е Керсон Хрим, който е полуостров, а езическите са много. [Сарматия] има 5 планини, 13 реки, едно малко езеро и 2 острова. Има и 2 капища – едното наричат **Александрово**, а другото – **Кедарево**“ [Մշխարհացոյց. 1668, р. 24].

Разширената редакция на „Ашхарацуйц“ също споменава за две капища някъде в Сарматия, без да се уточнява на кого те са били посветени:

„Областта Европа е съседна на страната Сарматия, която се намира на изток от Германия и започва от река Хистула и едноименните ѝ планини, като [се простира] до Северния океан, чак до Непознатата страна и до източните предели на планините Рипиа, откъдето

¹ За първи път тази география е издадена в Амстердам през 1668 г. в печатницата на Воскан Йереванци под името „Ашхарацуйц на Мовсес Хоренаци“. Изданието съдържа под формата на втора част голям брой от басните на арменеца Вардан Айгекци (XIII век). Книгата е преиздадена през 1683 г. в Марсилия и през 1698 г. в Ливорно, отново заедно с басните на Айгекци.

През 1736 г. бял свят вижда и преводът на латински по текста на амстердамското издание, направен от англичаните Уилям и Джордж Уистън. През 1819 г. французинът Жан дьо Сен Мартен издава „Ашхарацуйц“ по текста от марсилското издание, като го придружава с превод на френски.

През 1877 г. географията е публикувана от петербургския професор Керовбе Патканов (Патканян) под името „Армянская география VII века по Р. Х. (Приписывавшаяся Мойсею Хоренскому)“. Изданието съдържа руски превод и староарменския текст на географията. Патканов отхвърля съществуващото дотогава мнение, че тя е дело на Мовсес Хоренаци и заключава, че е съставена от живелия през VII век Анания Ширакаци. Текстът на Патканов обаче съдържа и някои разлики в сравнение с този на изданията от 1668, 1683, 1698, 1736 и 1819 г.

Малко по-късно в библиотеката на Венецианската арменска католическа конгрегация на братята мхитаристи е открит друг ръкопис, който е по-подробен от дотогавашните. През 1881 г. тази разширена редакция на географията е отпечатана под заглавие „Ашхарацуйц на Мовсес Хоренаци с добавки на предците“ с френския превод на Арсен Сукри, успореден на староарменския текст.

² Това е Европейска Сарматия.

³ Река Танаис, днес Дон.

⁴ Всички преводи от староарменски, поместени тук, са мои – П.Г.

⁵ „Загура/Загора, тоест българите-германци“, буквално „Загхурай, която е пулгхарите-германци“. Начинът на записване на *Загхура*(ü)/*Zaghura*(y) [Զաղիւրա] и *Пулгхарк*/*Pulghrak* [Քուլղիւրք] с *-gh* недвусмислено сочи, че въпросното изречение е късна добавка, не по-ранна от средата на X век. Наред с това формата *Пулгхарк* с *П-* вместо с *Б-* издава западноарменско авторство на преписа и добавката. Най-вероятно те са били направени в Киликийска Армения не по-рано от XIII век, когато се появява името Крим, постепенно изместило древното Херсон.

извира реката Танаис. Но всичко това разделя на юг Сарматия на две – на изток на Азиатска, а на запад – на Европейска, чак до вливането [на Танаис] в малкото море Меотис. Като се премине с кораб по него, чак до морето Понтос, се продължава по Понтос и по река Тюрас, която служи за граница – на юг разделя областта Дакия от Сарматия. И в Сарматия има по-малки области – от християнските е Таврийският полуостров, сиреч Керсон, към който спадат езерото Пюки, неголямото море Меовтис, Понтос и на запад Каркинитската река при едноименния залив. А езическите [области] са много, от които едната се нарича Амаксабиу, сиреч „живеещи в каруци“. Има общо седем планини, откъдето извира множество реки и, събирайки се една с друга, се вливат в Понтос; една от тях я наричат Кочо. Има и малко езеро, два острова и **две капища**“ [Չշխարհացոյց. 1881, староарменски текст, р. 16].

И така, от кратката редакция на „Ашхарацуйц“ научаваме, че поне до средата на VII век в Сарматия е имало две прочути езически капища. Едното било посветено на Цезар (Юлий Цезар?), а другото – на *Александър Велики*. Второто капище или храм очевидно е идентично с капището, където растял срасналият се с череша дъб *Александър*, впоследствие отсечен и изкоренен от свети Константин-Кирил. Иначе казано, един съвсем отдалечен от средновековна България извор като арменската география по независим път потвърждава достоверността на съобщението за обожествения дъб Александър в двете Кирилови жития!

Къде обаче се е намирал този дъб? И тук арменските извори поднасят голяма изненада.

Дъбът на Тангри-Александър

На 28 февруари 684 г. група християнски мисионери, водени от Исраиел (Израел), епископа на областта Мец Колманк в Кавказка Албания (арм. Алуанк), потегля през зимния и страшен Кавказ за страната на хоните⁶ в днешен Дагестан. След трудности и опасности Исраиел и хората му достигат до град Варачан и са топло посрещнати от местния владетел и двора му. Докладът за покръстителската дейност на Исраиел е достигнал до нас благодарение на Мовсес Каланкатуаци, арменски книжовник от VIII век и автор на една изключително ценно съчинение, известно като „История на страните Алуанк“ или „История на Кавказка Албания“ в озападен вариант.

Озовавайки се в страната на хоните, Исраиел се сблъсква с религиозните вярвания на местното население и на съпротивата на жреците, която почти довежда до линчуване на епископа и хората му, когато той поиска да разруши тамошните езически капища. От повествованието на Каланкатуаци става ясно, че източнокавказките хони почитали върховен бог на име Тангри-хан с друго име Аспандиат:

„Този дяволски народ, поразен от заблудата на дървопоклонството, в северното ледено безумие на басноподобните си и с лъжлива пищност поверия считал за [велик] зной своите мътни езически обреди. Ако гръмовните огнени пресветвания на мълнията, обгарящи въздуха, поразели човек или някаква друга твар, считали, че бил посветен на бог Куар, [в чест] на когото устройвали служба. Също така в службите си принасяли в жертва изгорени [на огън] коне на някакъв си див и безобразен исполин, когото наричали бог Тангри-хан, а персите зоват Аспандиат. И изобщо, като били лишени от здрав разум, всичко [което правели] след

⁶ Традиционно в историческите изследвания от XX век „страна на хоните“ от арменските извори от V–VIII век“ се „редактира“ като „страна на хуните“, а „хони“ – като „хуни“. Изследователите обаче би трябвало да са по-предпазливи с тази интерпретация, тъй като пак в арменските извори с „хони“ се означава не само населението северно от Дербентския проход, но и *кушаните* в Средна Азия (например у Йелише), които нямат нищо общо с класическите хуни в Панония. Впрочем, самото староарменско название „хон“, в мн.ч. „хонк“ (honk', hn̄p) показва звуково сходство не толкова с гръцкото Οἰννοι и латинското Hunni, колкото със средноперсийското Хуон(а), с което са обозначавани *хионитите*, ирански номади от степите северно от Тохаристан и Согдиана, станали през V–VI век известни като *хепталити*.

това, представлявало лъжливи заблуди. [Думкали] тълпани и [надували] тръби над труповете, отваряли с мечове и ножове в бузите и крайниците си кървящи резки и полуголи се самонаранявали с остриета – пъклено зрелище, в което мъж след мъж и отряд след отряд се биели на арената при гробищата. Многочислени тълпи, като се надпреварвали една с друга, безпътствали, препускали приипорили коне в една или друга посока. Някои плачели и ридали, други играели по дяволския им обичай. Играели, танцували, подобно на скачащи яребици, като се насърчавали към лоши постъпки, потапяйки се в тъмна скверност, тъй като били слепи за светлината на Създателя, но принасяли жертви на огньовете и водите и на някакви си богове на пътищата, покланяли се на Месечината и на всички творения, които изглеждали дивни в очите им.

Също така развратени от желанията на Афродита, съгласно дивите им езически нрави, взимали за съпруги бащините си жени или пък една жена имала за мъже двама братя или [един] взимал множество жени и тъй като сред тях царяло безверие и лъжливи учения, никой от тях не можел да забележи и проумее слънцето на справедливостта.

.....

Тъй като силно им се понравили словата, чути от божия мъж, добродушият великопрестолен княз Алпиутуер заедно със своите велможи и събраните от цялата страна войски, на които се сторили приятни неговите красноречиви проповеди и сладкословни напътствия, започнали да славят Господа...

Постепенно се стараел да забрани безумния плач над мъртвите и бесовските разрязвания [на тялото] и тъй като отечествените вярвания му се стрували жестоки и гнусни, той дал обет пред всички да забрани приношенията пред капищата на Аспандиат и на другите безбожни места и да почита Живия Бог, твореца на небето и земята, Еднородния Син и Равносилния Дух. И като пропъдил от своята глава всяко натрупано зло, като новороден младец жадувал за истинско [майчино] мляко. На различни места издигал църкви и възвеличавал почестите спрямо божииите свещеници. [Тогава] епископът наредил да отсекаят едно от дърветата – **най-големия и кичест дъб, посветен на скверния Аспандиат**, приемащ принесени нему като жертви коне, чиято кръв се леела по дърветата и чиито глави и кожи били окачвани по техните клони. **Това дърво било като глава и майка на всички останали високи дървета**, посветени на лъжлив бог-кумир, на когото мнозина се кланяли в страната на хоните – и князът, и всички знатни, тъй като го считали за бог-спасител и даряващ живот и всякакви блага.⁷ И като чули, че е наредил да отсекаят **посветеното на исполина [Аспандиат] грамадно дърво**, от което били съблазнени и погубени всички магьосници и халдеи, чародеи и пазители

⁷ За култ към свещени дървета на територията на Хазария споменават и някои ислямски автори от IX–XI век. Ибн Хордадбех (IX век) и Ибн ал-Факих (X–XI век) записват областите в подножията на Източен Кавказ северно от Дербент като Сувар, по името на населяващото я племе сувар – праотците на чувашите. Тези автори съобщават, че владетелят на тази страна почитал бога според ритуалите на три религии наведнъж – в петък се молел заедно с мюсюлманите, в събота – с евреите, а в неделя – с християните. Но тези религии не могли да изместят старата вяра. На разстояние 10 фарсаха от Хамзин – в град Ранхаз, а според ал-Гардизи (средата на XI век), и в самия Хамзин – имало огромно дърво, под което всяка сряда се събирало населението на града. Хората окачвали върху него плодове, боготворели го и му принасяли жертви [Юхас, П. 1985, с. 303–304].

Максим Караджов и Цветан Томчев, посетили преди повече от четвърт век Татарстан, разказват, че подобен обичай е съхранен и там, в светилището Валем Хуса, където на върха на стръмно възвишение се намира *светият дъб* на Тангра. Всяко негово клонче е отрупано с парцалчета – най-вече червени и бели. На това място идват дори мюсюлмани и православни, последните – заради лечебния извор и глина. В началото на XX век дъбът на Тангра е прекършен от гръм и това се е изтълкувало тогава като лоша поличба за съдбата на българите. В почернялата коруба богомолците поставят най-скъпото за студения Север – плодове (портокали, банани и ябълки) и падат на колене. В близост до свещения дъб е и оброчището, където богомолците колят домашно животно и пият кръвта му за сила. Жертвоприношенията се извършват само в сряда [Караджов, М., Томчев, Ц. 1998, с. 39], точно в деня, в който някога в източнокавказкия град Хамзин населението се събирало, за да принася жертви на огромното свещено дърво.

на идоли, те, заедно с простолюдието, с князете на хоните и с велможите на страната, всички надали вой, вдигнали висок шум и биейки се в гърдите, викнали: „Кой ви подучи? Как дръзвате да вършите това, което нашия неприятел и враг на нашите богове ви казва – да отсечете онова дърво?! И защо изобищо го гледате и слушате [когато ви казва] да събаряте, рушите и унищожавате нашите жертвеници и капища, които вашите деди, царе и князе, издигнаха и цялата наша страна почиташе до ден днешен и получаваше в отплата блага от същите тези капища на бога и от посветените му дървета, които дадоха многолюдието на страната, за да бъдете войни и победители във войните с враговете ваши? За кого взимате този и слушате думите му и му давате властта да изтръгва, руши и срива капищата на вашите богове? Нали когато се покланяхте и принасяхте жертви и дарове на дърветата, посветени на **храбрия богатир Аспандиат**, за каквато добрина се помолехте, я намирахте и получаваште? Нали на болните [Аспандиат] даряваше здраве, на сиромасите – богатство; при изгарящия слънчев зной и нетърпима горещина **благодарение на могъществото [на дърветата] за вас докарвахме дъжд**, който охлаждаше ужасния пек и караше растенията и дърветата да зеленее и плодовете да се наливат за ваша наслада и прехрана? И пак за вас спирахме проливните дъждове, разпръскахме облаците, усмирявахме гръмовните смущения на мятаните мълнии небеса.

Но сега, макар и да вярвате в заблуждаващите думи на оногова и се покланяте на бога, за когото той ви проповядва, не бива обаче да изоставите, отхвърлите и презрете вашите изконни богове, които и предците ви, а и самите вие почитавате, и да ги оставите в ръцете на оногова, който ги разбива и тъпче с крака. Напротив, покланяйте им се, за да не се разсърдят и разгневят и накажат нашата страна с превелики и жестоки удари. А и кой изобищо ще посмее да се озове и приближи до мястото, където са издигнати и стоят капищата и жертвениците на притежаващия исполинска сила Аспандиат или да се докосне до буйно израстналото дърво, което е пазител и спасител на тази страна. Нима то не е наказвало с жестоки язви, бесуване и смърт и не е затривало дома и рода на онези, които поради невежество взимали за свои нужди падналите от онова дърво листа или клонки? И сега този ли [чужденец] ще може да го доближи, докосне и отсече или пък ще разруши капищата на нашите богове? Знаем, че ако той продължи упорито да държи да се доближи до тях, ще бъде наказан с жестоки мъки и дори ще бъде лишен от живот....“

Тогава халдеите, магьосниците и чародеите на Афродита започнали с налудничава магия да вършат чародейства, да призовават лъжливо земята, да влъшуват и произнасят заклинания. Но нищо не успели да постигнат с тяхното лъжливо и налудничаво изкуство, макар че по-рано те обвързвали хората с невидими нишки, чрез които се стремели да ги поразят с тежки мъки, които им изпращали. Затова започнали да им говорят с лъжовни думи: „Длъжни сте да принасяте жертви и дарове на капищата и дърветата, но не принасяте и затова като отплата ви се стовари това наказание от нашите велики богове. А сега вземете жертви и дарове и ги принесете пред дърветата и по капищата и тогава ще живеете без мъки и без рани по лицата си“. И по-рано каквото казвали, Сатаната го изпълнявал, за да всява страх [у народа]. Някога, обхванати от бесове чрез своите сататински заблуди, карали привидно да се появява силен дъжд или пък изсушавали чрез безводие земята и така съблазнявали и затривали тяхната страна, и бидейки самите те заблудени, заблуждавали слабите духом.

„Тогава епископът заповядал на свещениците да вземат брадви в ръце, да коленичат и да се молят на Бог, четейки следния псалм: „Да се дигне Бог, и да се разпръснат враговете Му и да бягат от лицето Му, които Го мразят“⁸. После направил кръстния знак към най-високите дървета, които били посветени на гнусния Аспандиат. И като слезли в ниското, свещениците отсекли до дънер дърветата. Тогава [Исраїел] наредил да ги отнесат в град Варачан. Извикал

⁸ Псалтир, 67 : 2.

при себе си изкусни дърводелци от града, наредил им да изработят равнораменен кръст⁹ от трупите, да издялат и поставят различни шарени фигурки на животни и като залепят изписани и добре изрязани статуетки върху им, за да ги покрият отгоре до долу с пъстри украшения“ [Շաղանկաւոռաղի. 1983, Բ: Խ, ԽԱ, с. 240–241; 248–255].

Кой е този Тангри-хан и дали е идентичен с тюркския Тенгри? Според уточнението на Каланкатуаци персите наричали Тангри с името Аспандиат, тоест той е имал успоредно иранско име. Това име се среща в писмените паметници във варианти *Спандиат*, *Спандиар* (*Спендиар*), *Спендияр* и *Исфендияр*. Тъй като то е трудно да се етимологизира на базата на новоперсийски (фарси) и таджикски, Алим Гафуров се принуждава да се обърне към по-стари форми на името *Спендиар*/*Спендияр*, връщайки се до средноперсийското *spend~spand* „святост“, идващо от архаичния персийски корен *sapida* „зазоряване“. Така Гафуров реконструира най-ранната форма *Спентодат*, като според него *Спендияр*–*Спентодат* значи „този, който дава светост, светораждащ“ или „богодаден“ [Гафуров, А. 1971, с. 128–130]. Следователно, името *Аспандиат* откровено насочва към светлината и зазоряването, а не към небето, чийто повелител е тюркският Тенгри.

Едно сведение за военните действия на персийския генерал Вахрам Чубин (Вахрам Мерхевандак)¹⁰, оставено от арменския епископ Себеос през VII век, обаче представя Аспандиат в доста по-различна светлина:

„И по това време имало някой си Вахрам Мерхевандак, княз на източните предели на персийската страна, който храбро сразил войските на теталите¹¹ и насилствено завзел Бахл и цялата страна на кушаните чак до отвъдния бряг на великата река, наречена Вехрот,¹² и чак до мястото, наречено Казбион. Той преминал отвъд копието на храбрия Спандиат, за когото варварите казват, че като достигнал сражавайки се до онова място, побил копието си в реката“ [Մերեւնու. Ժ. 1979, с. 72–73].

По мнението на Степан Малхасянц името *Спандиат*/*Исфендияр* е всъщност вариант на *Искандиар*, тоест на Александър Македонски [Մերեւնու. 1979, бел. 177, с. 246]. Връзката *Аспандиат*–*Александър*, вече в източнокавказка среда, се потвърждава и от „Дербент-наме“, дагестанска хроника от първата половина на XIX век. В нея се споменават няколко града в Дагестан, които според преданията били построени от Александър Велики [Дербент-наме. 1993, с. 20]. На свой ред тези легенди влизат в руслото на традиционната късноантична и средновековна представа, че Александър бил изградил стена на Кавказ, която да защитава цивилизования свят от нашествията на варварските народи Гог и Магог. Същевременно преданията в „Дербент-наме“ следва да се приемат и за отглас от древно обожествяване на Александър Велики и амалгамацията му с местно източнокавказко божество под формата на „исполина Аспандиат“, когото тюрките на свой ред отъждествявали със своя Тенгри.

Кое е обаче това местно източнокавказко божество, с което се бил слял култът към Александър? Този бог е не друго, а местен вариант на древния индо-ирански слънчев и военен бог Митра, чийто култ най-вероятно е бил наследство от съществуващото до началото на VI век на територията на Дагестан и Североизточен Азербайджан Масагетско (Маскутско) царство

⁹ Традиционните арменски кръстове са с удължена вертикална линия подобно на православните. Обаче кръстовете, запазени на територията на средновековната Кавказка Албания, традиционно са равнораменни, точно какъвто е бил издяланият по заповед на епископ Исраиел кръст.

¹⁰ Вахрам Чубин е етнически партиянин, впрочем, и чрез бунта си срещу сасанидския шаханшах Хосров II Парвез той всъщност цели възстановяване на някогашното господство на партската династия на Аршакидите, свалена от Сасанидите през 226 г.

¹¹ Етноним с плаващо значение в арменските извори. Тук става дума за тюрките в Средна Азия, но в други извори, и дори пак при Себеос, зад *t'et'alk'* или *t'et'alac'ik'* се крият хазарите, хефталитите от Средна Азия и дори тесалийците.

¹² Река Аму Даря.

[Голийски, П. 2017, с. 236–242]. Същото Масагетско царство, съгласно гръцката версия на историята на арменец Агатангелос, е било четвъртото царство (след Персия, Армения и Индо-партското царство), над което властвал клон на династията на Аршакидите¹³. А патрон и покровител на династията на Аршакидите бил именно Митра [Голийски, П. 2013, с. 294–297]. Амалгамацията на култовете на Митра и Александър в Масагетското царство е била улеснена не само от общите им военни характеристики, но и от това, че, за разлика от по-късните Сасаниди, Аршакидите не страдали от излишна ксенофобия и били отворени към синкретизма на елинистическия Изток.

Съпоставката между характеристиките на божеството, чието капище свети Константин-Кирил разрушил, и тези на божеството, чието капище разрушил албанският епископ Исрайел, дава следните изненадващи резултати.

„Пространно житие на Константин-Кирил“		„История на страните Алуанк“ на Мовсес Каланкатуаци
1.	Божеството е Александър.	Божеството е Аспандиат, източнокавказки вариант на Александър Македонски, слял се с образа на Митра.
2.	Символ или възплъщение на божеството е дъбът.	Символ или възплъщение на божеството е дъбът.
3.	Александровият дъб дава дъжд: „От това дърво ние намираме [изпълнение на] всички наши молитви – особено за дъжд“.	Дъбът на Аспандиат дава дъжд: „От това дърво ние намираме [изпълнение на] всички наши молитви – особено за дъжд и за много други неща“.
4.	—	На Александър/Аспандиат се принасят в жертва коне ¹⁴

¹³ „Партите, които имали превелика сполука и управлявали Персийското царство и арменците, и индийците, източните съседи на партите, също както и жестоките масагети, имали следния ред [на сановете]: първият мъж от рода на партите (които по-късно се преименували Арсакиди), тъй като имал старшинство по древност и бил окичен с доблест, станал господар на Персийското царство. Този, който получил второто място, управлявал царството на арменците; този, който имал третия сан, царувал над индийците, съседите на персите, а четвъртият държал властта над царството на масагетите. Такъв бил редът на [на сановете] в рода на партите, който имал такава сполука толкова дълго време“ [The Romance of Artaban and Artašir. 2008, онлайн].

¹⁴ При индоевропейците съществува отчетливо изразена връзка между Слънцето и коня. При гърците то управлява огнена колесница. За персите то било бързо препускащ кон, в *Ригведа* също има зооморфния вид на кон. За скандинавците Слънцето също се проявявало като кон. При източните славяни бог Хорс/Хръс, покровител на производителните сили на природата и коневъдството, бил възприеман като слънчево божество и един откъс от стар литературен паметник, открит от И. Стрезневски, в който се говори за Аполон, на съответните места в други паметници името на гръцкия бог е заместено с Хръс. Хорс/Хръс не е собствено славянско божество, а най-вероятно привнесено от съседите им скити и сармати и според В. Менсика етимологията на името следва да се обясни с персийските думи *khorešh* и *khoreš* „слънце“ [Панчовски, И. 1993, с. 52–54].

Връзката между Слънцето и коня се потвърждава и от археологически находки като триквестера/трикветрата, тоест трираменната свастика, която подобно на четирираменната символизира небесното светило. Трикветрата се среща при древните германци, при келтите, траките, славяните, във Волжка България. Среща се многократно и в развалините на Плиска. Откритите в Северна Осетия и Ингушетия трикветри се различават донякъде от стандартните, тъй като лъчите им излизат не от една централна точка, а от централен кръг, но тези образци още по-отчетливо потвърждават тъждествеността между Слънцето (кръга) и трикветрата. Най-красноречива обаче е една находка от Бронзовата епоха, намерена в Западна Европа, в която трите лъча са заменени с конски глави [Голан, А. 1993 – приложения, ри-

5.	—	Александър/Аспандиат е исполин и храбър богатир, бог с военни характеристики.
6.	Всяко посегателство към дъба се наказва със смърт: „Ако някой дръзне да направи това, ще го сполети смърт“.	Всяко посегателство към дъба се наказва със смърт: „Ако той продължи упорито да държи да се доближи до тях, ще бъде наказан с жестоки мъки и дори ще бъде лишен от живот... Нима то не е наказвало с жестоки язви, бесуване и смърт и не е затривало дома и рода ¹⁵ на онези, които поради невежество взимали за свои нужди падналите от онова дърво листа или клонки“.

И така, от 6 характерни черти на двете божества, 4 напълно съвпадат. Всъщност, има още едно съвпадение, непряко, но не по-малко показателно. В „Пространното житие“ освен, че дъбът носел името Александър, се съобщава и че „не позволявах на жени да пристъпват нито към него, нито към обредите“. Това уточнение е ясно указание, че култът към Александър и неговият дъб е бил типично *мъжки култ*, изцяло забранен за жени. Вероятно adeptите му са формирали затворени войнски общества, подобни или направо идентични с тези от култа към Митра, разпространен по партска линия и в земите на древното Масагетско царство в Дагестан.

Къде е обитавало „фулското племе“?

Досегашните опити да се локализира град Фула (Фулла), в чиито околности, ако се вярва на „Пространното житие“, растял дъбът на Александър, представляват поредица от хипотези. Александър Бертие-Делагард, А. А. Василиев, А. Л. Якобсон, П. И. Кьопен и И. Тунман отжествяват този град с Чуфут-кале близо до Бахчисарай. За Е. В. Вайнмар и А. В. Белый град Фулла е бил разположено на 3 километра от Чуфут-кале градище Къз-Кермен. Други предложения локализации са Мангуп, Ески-Кермен, който В. А. Сидоренко нарича „център на историческата област Алания“, Инкерман, Никитския нос, Кастропол, хълма Фуил между Ай Тодор и Алулка, Фуна, Солхат в Стария Крим, недалеч от Сугдея, приморското градище с площ 10 хектара на хълма Тепсен около селището Коктебел по южния бряг на Източен Крим. В по-ново време С.Б. Сорочан предлага локализация на Фулла в района на Инкерман при устието на река Черна във Севастополския залив [Сорочан, С. Б. 2002, с. 71–79].

Общото между всички тези локализации е, че те поместват древната Фулла някъде на Кримския полуостров. Обаче поразителните прилики между разказа от „Пространното житие“ за отсичането на дъба Александър през 861 г. и разказа на Мовсес Каланкатуаци за отсичането на дъба на Аспандиат около град Варачан в днешен Дагестан през 684 г. навеждат към други мисли. Ако се придържахме слъпо към хипотезата, че „фулското племе“ от „Пространното

сунки 311, 312]. Иначе казано, хонският бог Аспандиат от земите на днешен Дагестан е бил слънчево божество.

За разлика от индо-иранците и от индоевропейците изобщо, при тюрките отсъства дълбоко осмислената идентификация на слънчевия бог с коня. Всъщност, древните тюрки нямат и обособено слънчево божество. При съседите им масагети обаче тази идентификация е налице, както личи от едно съобщение на Херодот (V век пр.Хр.) според което родствениците на саките масагети от Средна Азия почитали *само Слънцето и му принасяли в жертва коне*. [Херодот. 1986. Кн. I, 212, 216]. Масагетската религиозна практика се отличава от тази на персите по времето на Херодот, който споменава, че персите принасяли жертви на Слънцето, Луната, огъня, земята и водата [Херодот. 1990. Кн. II, 131]. За сметка на това тя е много близка до принасянето на жертви на бог Аспандиат от хоните в Дагестан.

¹⁵ Впрочем, затриването на рода и дома, тоест на всички потомци, е типично митраистко наказание на пристъпилите клетвите, на чието спазване иранският Митра се явявал гарант и пред когото те се полагали.

житие“ е обитавало Крим, тогава са възможни следните обяснения за удивителните прилики между Александър и Аспандиат:

- Отсичането на дъб, посветен на езически бог, е трафаретен топос, циркулиращ в житийната литература от VIII–X век в ареала от Балканите до Задкавказието. Такава хипотеза обаче предполага интензивни литературни и църковни контакти и обмен на идеи между интелектуалците от България до Армения, и то чак до нейните крайни източни периферии, което е силно съмнително.

- Друга възможност е авторът на „Пространното житие“ да е изнамерил отнякъде текста на Каланкатуаци (и то в оригинал на староарменски!) и да е приписал на Константин-Кирил част от делата на албанския епископ Исраиел, за да възвеличи допълнително своя герой. Това също е крайно съмнително и то не само заради минималната вероятност¹⁶ автора на „Пространното житие“ да владее староарменски, но най-вече заради това, че историята на Каланкатуаци е практически неизвестна за самите арменски интелектуалци чак до XII век.

- Приликите в двете повествования обаче са така взаимно допълващи се и взаимно потвърждаващи се, че остава трети вариант, а именно че и автора на „Пространното житие“, и Каланкатуаци са описали *независимо* един от друг *една и съща реалност*. Основната разлика между двата текста е изобилието на детайли у Каланкатуаци, което е разбираемо с оглед на това, че той е разполагал с доклада на епископ Исраиел до албанския католикос (патриарх).

При това положение следва да захвърлим в кошчето за боклук кримското местоположение на „фулското племе“ и да се опаняме на конкретиката на фактите. Ако „фулското племе“ е обитавало не Крим, а Дагестан, нещата отиват на мястото си. Тогава всичките съвпадения между Александър от житията и Аспандиат добиват логика, защото и двата разказа се отнасят за едно също място – град *Варачан* в дагестанската „страна на хоните“, известен на мюсюлманските автори също и под имената *Баланджар* и *Булкар-Балх*.

Допълнителна светлина върху този казус хвърля „Житието на Йоан Готски“, светец и епископ в Крим някъде между 788 и 802/807 г.:

„Когато преподобният бил в тъмницата на Фулла, господарят на самия фулски народ дошъл при него и положил пред нозете му своето отроче, покрито с рани от главата до нозете, така че нищо човешко не било останало в облика му. Но когато [светият мъж] поставил печата си върху него, кръстил го и го взел в ръце, отрочето мигом се очистило“ [Житие Иоанна Готского, 9. 2013, онлайн].

¹⁶ Вероятността е минимална, но не и нулева, защото има поне един документиран случай, вярно много по-късен, български монах да е владее староарменски. През март 1775 г. арменският католически мхитаристки монах Микаел Себастици посещава българския манастир „Хилендар“ в Атон и се среща с тамошни монаси. Ето какво разказва в спомените си Себастици:

„Протоигуменът, който задоволително знаеше арменски, ме помоли, след като прегледам петте арменски ръкописа, да ги опиша, да си избира два от тях за подарък на манастира и книгохранилището на остров Сен Лазар във Венеция и да разкажа за съдържанието им на моя духовен брат. Българският свещеник (Софроний Врачански, спътник на Себастици, когото той постоянно нарича „поп Стайко“ – П.Г.) говореше задоволително турски и ние се разбирахме добре. Интересуваше се дали арменските ръкописи съдържат сведения за българските царе от деветстотинте години, защото и той се занимавал с история. Арменските ръкописи, които бях видял при първото ми идване тук, са от X–XI в., а може би и по-късни. Само два от тях са ръкописни трудове на арменските историци и хронисти и съдържат сведения за войните, които водили българските царе от IX–X в. срещу Византия. В един от псалтирите имаше добавка от неизвестен автор, в който се говореше за гоненията на арменските павликяни и по-късно на техните съидейни български братя“ [Себастици. 1984, с. 61].

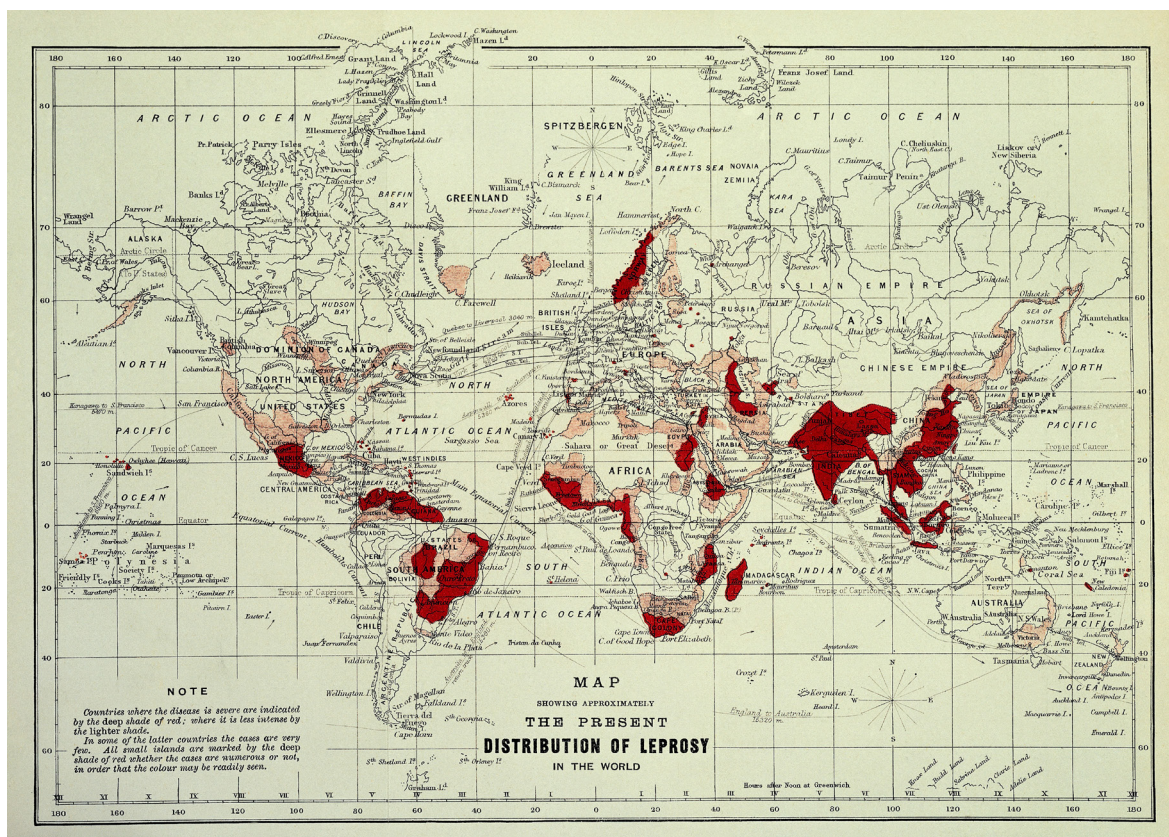
Този разказ спокойно би могъл да бъде натикан в чекмеджето с надпис „задължителни чудеса, извършвани от светците“ и напълно забравен. Обаче в „История на страните Алуанк“ на Мовсес Каланкатуаци има една наистина любопитна сцена, която не е свързана с каквото и да е християнско чудотворство. И така, когато епископ Исрайел решава да отсече свещения дъб на Аспандиат, неговите жреците изнасят яростна тирада пред струпалото се множество:

„А и кой изобщо ще посмее да се озове и приближи до мястото, където са издигнати и стоят капищата и жертвениците на притежаващия исполинска сила Аспандиат или да се докосне до буйно израстналото дърво, което е пазител и спасител на тази страна. Нима то не е наказвало с жестоки язви, бесуване и смърт и не е затривало дома и рода на онези, които поради невежество взимали за свои нужди падналите от онова дърво листа или клонки?... А сега вземете жертви и дарове и ги принесете пред дърветата и по капищата и тогава ще живеете без мъки и без рани по лицата си“.

В руския превод на Каланкатуаци последната фраза е преведена като „и тогава вие ще се изцелите от тези недъзи и мъки“ [Каланкатуаци. 1984, с. 129]. Староарменският текст обаче буквално гласи „и тогава ще живеете без мъки и без удари/рани по лицата/бузите си“ („шццш шццррр ի ցւոնց եւ ի հարմարեց արարի“) и е недвусмислен. Тоест и „Житието на Йоан Готски“, и „История на страните Алуанк“ отразяват сходна или идентична реалия северно от Кавказ от периода VII–VIII век – разпространение на тежка кожна болест, най-вероятно проказа. Ключовата разлика между данните от двата извора е, че „Житието на Йоан Готски“ локализира страшното кожно заболяване в района на град Фулла в Крим, докато Мовсес Каланкатуаци е категоричен, че районът на болестта е „страната на хоните“ в днешен Дагестан.

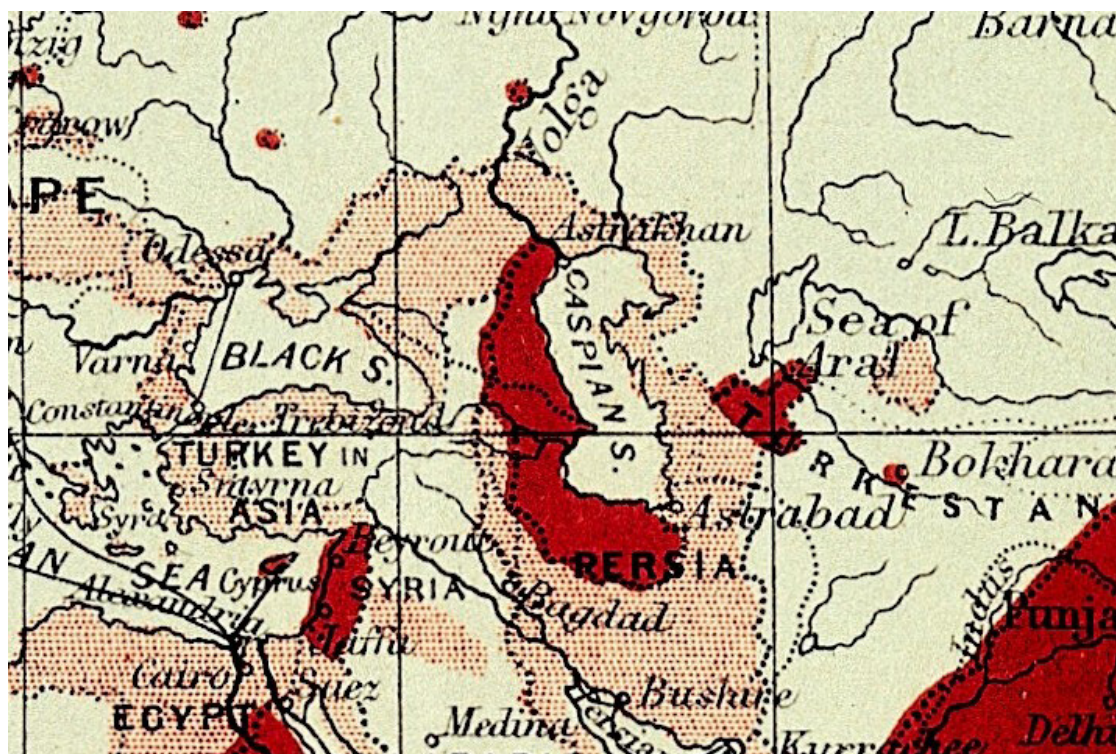
На кой от двата извора следва да се гласува доверие? И в този случай доверие заслужава Каланкатуаци, доколкото една англезична карта на разпространение на проказата през 1891 г. показва като тежко засегнат (в тъмночервено) района именно на Дагестан (цялата ивица от устието на Волга през Дагестан, Източна Грузия, Азербайджан до Северозападен и Северен Иран). Докато Крим и изобщо Причерноморието са оцветени в розово като леко засегнати. Тъй като проказата е ендемично заболяване, едва ли районите на най-силното ѝ разпространение през VII–VIII век са били много по-различни от тези през XIX век. (Обр. 1, 2.)

Обр. 1. Map showing approximately the present distribution of leprosy in the world, 1891

Източник: <http://en.wikipedia.org/wiki/Leprosy>

Обр. 2. Увеличен сегмент на Map showing approximately the present distribution of leprosy in the world, 1891

И така, за втори път след отсичането на дъба Александър, се оказва, че епизод от житие, уж случил се в района на Крим (Фулла), трябва да бъде пренесен или преместен в района на Източното Предкавказие (днешен Дагестан).

До наши дни е достигнал списък с епархиите на византийската църква, съхранен в един единствен ръкопис от XIV век. Обикновено специалистите датират съставянето на тази notiция към VIII век, но от друга страна в нея фигурират и данни, актуални за края на IX век. Под номер 37 в списъка е спомената „*епархия Готия*“, към която са причислени „*митрополия Дорос*, [епископите] *на хоцирите*¹⁷, *Астил*, *Хвалис*, *оногурите*, *Ретега*, *на хуните*, *Таматарха*“. В края на notiцията без каквато и да е връзка с предишния текст е добавено следното: „*Епархия Готия*: [седалището на епископа] *на хоцирите е недалеч от Фул и Харасиу, която се нарича „Черна вода“*. [Епископът] *на Астил: Астил е река в Хазария, има и крепост*“ [Иванов, С. А. 2003, с. 147].

В списъка са отбелязани само 2 града. Единият е Дорос, съответстващ на съвременния Мангуп, а другият е Таматарха – съвременният Таман. Крепостта *Астел* е хазарската столица *Итил*, докато *Хвалис* е Каспийско море.¹⁸ *Ретег*, според находчивата догатка на А. Василиев, е метатеза на *Терек*. *Харасиу* е *Кара Су* (тюрк. „Черна вода“), нелокализиран със сигурност топоним. С други думи, епархия Готия, така както е описана в notiцията, е обхващала огромна територия от Крим през Северното Предкавказие и Прикаспието чак до Хорезм, тоест цялата територия на Хазарския каганат. Повечето изследователи обаче смятат, че това не е била реална епархия със съответните структури, а църковен проект, тъй като не е запазен нито един документ с йерарсите на епархия Готия [Иванов, С.А. 2003, с. 147].

С оглед на горните детайли, дали пък не е по-правилно местоположението на „фулското племе/фулския народ“ да се търси в широк контекст, а не буквално, както досега е правено? Основание за подобно разсъждение дава огромният териториален обхват на Готската епархия – от Крим до Каспийско море, както и фактът, че седалището на епископа на хоцирите (хазарите) е било във Фулла. А това вече позволява допускането, че „фулското племе/фулския народ“ е по-скоро населението на Хазария като цяло, поне формално влизащо в епархия Готия, а не населението конкретно около град Фулла в Крим. При това положение дали „фулското племе“ наистина е обитавало околностите на град Фулла в Крим? Тук вече текстът на „Пространното житие на Константин-Кирил“ предлага големи изненади.

Житието е достигнало до нас в общо 48 преписа, които се делят на 2 групи: южнославянски преписи (8 броя) и руски (40 броя), всички късни, от периода XV–XVIII век. Двата най-стари са съответно от 1469 г. и 1479 г. и са дело на българския книжовник Владислав Граматик, а най-ранният точно датиран руски препис е от 1490 г. По думите на Боню Ангелов и Христо Кодов, подготвили критичното издание на „Пространното житие“, южнославянската редакция е най-близка до недостигналия до наши дни старобългарски оригинал. По тази причина изданието на житието е по текста на открития в Загреб препис от 1469 г. [Климент Охридски. 1973, с. 31–32; 35–46]. И тук вече идва интересният момент, защото във факсимилето от лист 732 на преписа четем не „*фулско племе*“, а „*филско племе*“. За него Боню Ангелов и Христо Кодов отбелязват, че „*както тук, така и в другите преписи, тази дума е предадена в различни изопачени форми: Филъсѣѣ, Фѣлъсѣѣ, Филѣсѣѣ, Филѣсѣѣ. Тук я предаваме в поправена форма Фѣульсѣѣ според името на съответния град Фула (Φοῦλλα)*“ [Климент Охридски. 1973, с. 79, 116, бел. 3].

С други думи, в три от четирите варианта на името то е записано с „и“ („филско“), а във *Фѣульсѣѣ* най-вероятно се наблюдава замяната на „и“ с „у“, често явление в средновековните български текстове. Боню Ангелов и Христо Кодов обаче решават да „поправят“ изходната форма от „филско“ на „фулско“, защото им наподобявала град Фулла в Крим. Така една преводческа интерпретация се превръща в безкритично приет текстови „факт“. (Обр. 3.).

¹⁷ Тоест на хазарите.

¹⁸ Не е изключено обаче да припокрива на земите на Хорезм, доколкото в староруската историческа традиция с името „хвалиси“ се обозначават хорезмийците.

След като съпоставката между „Пространното житие“ и историята на Каланкатуаци ясно показва, че дъбът (на) Александър се е намирал не в Крим, а в Източното Предкавказие, дали пък и „филското племе“ не е обитавало същия район?

На Абул-Касим Убайдаллах ибн Абдаллах ибн Хордадбех (820–912 г.), съвременник на Константин-Кирил Философ, дължим един много интересен търговско-географски справочник със заглавие „Книга на пътищата и страните“. Ибн Хордадбех е родом от Табаристан южно от Каспийско море, етнически персиец или партиянин, от семейство на бивши зороастрийци. Но въпреки произхода си, той прекарва живота си като чиновник на арабска служба, издигайки се до поста началник на пощенските служби на Абасидския халифат. На базата на огромните възможности, която този пост му предлагал, около 885 г. ибн Хордадбех съставя своя справочник „Книга на пътищата и страните“, съдържащ актуална за времето си информация за маршрутите и търговията в пределите на ислямския свят. В една от главите на своето съчинение той изброява градовете и крепостите от двете страни на Кавказ, като приписва построяването на повечето от тях на сасанидския шаханшах Хосров I Ануширван (531–579 г.):

„Ануширван построил града аш-Шабиран, Каркар, ал-Баб ва-л Абваб¹⁹, крепостите по планинските пътища – на брой 360. Построил Баланджар и Самандар...

*Що се отнася до вратите (ал-абваб), то те са вход към клисурите на планините ал-Кабк. Там са [построени] крепости, в това число Баб Сул, Баб ал-Лан, Баб аш-Шабиран, Баб Лазика, Баб Барика, Баб Самсахи, Баб Сахиб ас-Сарир, **Баб Филаншах**, Баб Карунан, Баб Табасараншах, Баб Лиран шах, Баб Либаншах, Баб Анушарван. Градът Самандар е разположен отвъд ал-Баб. Всичко, което е зад тези [градове], е в ръцете на хазарите...*

*Отвъд пределите на ал-Баб [идват земите] на владетеля на суварите, на лакзите, на аланите, **на Филан**, на ал-Маскат, на Сахиб ас-Сарир и градът Самандар“. [Ибн Хордадбех. 1986, с. 109]*

Сходна по смисъл информация е оставил и персиецът ал-Баладури/ал-Балазури (820–892 г.) в своето съчинение „Произходът на ислямската държава“:

*„Ануширван назначил царе на различни области и поверил на всеки от тях управлението на една област. Единият от тях бил Хакан ал-Джабал²⁰, който носел титлата Сахиб ас-Сарир²¹ и бил именуван Вахрарзан-шах. Друг бил **царят на Филан** по прозвище **Филан-шах**. Останалите били Табарсаран-шах; царят на ал-Лакз по прозвище Джаршан-шах; царят на Маскат (чието царство сега не съществува); царят на Лиран по прозвище Лиран-шах и царят на Шарван, наречен Шарван-шах. Той също така обявил владетеля на Бух за негов цар и владетеля на Зирикиран за негов цар. Оставил като царе царете на Джабал ал-Кабак и сключил договори с тях, налагайки им да плащат всяка година дан“ [Al-Balâdhuri. 1916, p. 309].*

Царство Филан отново е споменато от Баладури в контекста на арабския поход срещу хазарите от 732/733 г., завършил с превземането на Дербент (ал-Баб) и заселването в него на 24 000 колонисти от Сирия:

*„Маслама сключил мир с народа на Хайзан и заповядал да разрушат укрепленията им. Там той заграбил имения за себе си. Днес те са известни като Хауз Хайзан. Царят на ал-Джибал също сключил мир с него. Царете на Шарван, Лиран, Табарсаран, **Филан** и Джаршан също се явили пред него, както и владетелят на Маскат. След това Маслама се отправил към града ал-Баб и го оплячкосал“ [Al-Balâdhuri. 1916, p. 324].*

¹⁹ Ал-Баб ва-л Абваб е Дербент, по-долу само ал-Баб.

²⁰ „Хаканът на Планините“.

²¹ „Пазител на престола“.

„Хакан ал-Джабал“ („Хаканът на Планините“) е владетелят на Серир/Сарир в Планински Дагестан, а *Зирикиран* отговаря на съвременното дагестанско селище Кубачи. *Джаршан* (или Джурджан) е средновековната област Лакз (Лакзан) или Лекх в Дагестан. Сара Ашурбейли счита, че царство Бух или Бухха е Балх,²² отново в Дагестан. Що се отнася до името *Маскат*, то отговаря на старото Маскутско/Масагетско царство в Дагестан, което Сасанидите унищожават около 510 г. По тази причина Балазури уточнява, че царството на царя на Маскат „сега не съществува“ [Ашурбейли, С. 1983, с. 42].

Всичките владения, изброени от Балазури, с изключение на Шарван/Ширван и Лиран²³, са се намирали на север от Дербент, в земите на днешен Дагестан. Там, северно от Дербент, е било и царство *Филан*. Отчитайки поразителните източнокавказки съпадения между данните от житията на св. Константин-Кирил и арменските извори, очевидно е, че „*филското племе*“ или „*филския народ*“ е не друго, а царство *Филан*. То се е намирало в самото сърце на „страната на хоните“ на Мовсес Каланкутуаци, около чиято столица Варачан се кланяли на свещения дъб на Аспандиат-Александър²⁴.

С оглед на всичко написано по-горе, най-вероятно разказът с отсичането на дъба (на) Александър е бил механично прикачен към предсказанието на св. Константин-Кирил за смъртта на епископа на Херсон. Кога е станало това не е ясно, но със сигурност то се е случило много преди XV век, откогато датират най-ранните запазени преписи на „Пространното житие“. Манипулацията с текста вероятно е била извършена още през X–XI век от някой книжовник, на когото етнонимът „*фили/филско племе*“ не е говорел нищо. Затова по звуково подобие той е преместил филите от неизвестния му източнокавказки *Филан* в околностите на познатия му кримски град *Фулла* и механично е прикачил разказа за дъба Александър към този за смъртта на епископа на Херсон. Тази извършена през X–XI век „редакция“ на „Пространното житие“ е послужила като протограф на всички последвали негови преписи.

Уточняването на местоположението на „филското племе“ и на капището на Александър обяснява и защо, против всякаква логика, след престоя им в Итил, Константин-Кирил и дружината му се насочват на юг, към Източен Кавказ.

Защо Константин-Кирил се отклонява към Източен Кавказ?

Противно на общоприетото мнение, че Константин-Кирил не заварва в Итил хазарския каган, който бил в лятната си резиденция в Източното Предкавказие, в „Пространното житие“ липсват податки за това. Ето и съответните пасажии от житието:

„IX. *Като се качи на кораб, [Константин] пое пътя към хазарската земя, между Метийското езеро и Каспийската врата на Кавказките планини. Хазарите изпратиха да го посрещне един опитен и хитър мъж, който влезе в разговор с него и му рече:.... Като не можеш да отговориш на това, хазаринът млъкна. Като стигнаха там [т.е. в столицата], когато щяха да седнат на обяд у кагана, попитаха го: „Какъв е твоят сан, та да те поставим [на съответно място] според сана ти?“... Те [хазарските управници] отговориха: „Ние не сме врагове на себе си; но нареждаме [това да стане] постепенно: да се покръсти доброволно кой когато иска — от днес нататък. А който от вас се кланя на запад или се моли по еврейски обичай, или пък следва сарацинската вяра, той ще получи от нас смъртно наказание.“ И така се разотидоха радостни.*

²² Тоест Булкар-Балк, Варачан.

²³ Лиран е бил област в Ширван.

²⁴ Точното местоположение на Филан не е установено. Предполага се, че тази страна се е намирала на територията на съвременните Левашински и Акушински райони в Дагестан. Напасването на данните от житията на Константин-Кирил и Каланкутуаци обаче премества Филан по-на север, около съвременния град Буйнакс, за който акад. С. Еремян смята, че е възникнал на мястото на древния Варачан [Артамонов, М. 1962, с. 186].

Тогава около двеста души от тях се покръстиха, като се отказаха от поганските мерзости и от беззаконните женитби...

Като изпращаше философа, каганът му даваше много дарове; но той не прие, а само каза: „Дай ми колкото имаш тук гръцки пленници; то ми е по-скъпо от всички дарове.“ Събраха до двеста души и му ги предадоха. **И той радостен тръгна по своя път.**

Като стигнаха до безводни и пустинни места, не можеха вече да понесат жаждата. Намериха вода в едно блато, но не можеха да пият от нея, понеже беше [горчива] като жлъчка. Когато всички се пръснаха да търсят вода, [Константин] рече на брата си Методий: „Не мога вече да търпя жаждата; гребни от тази вода. Онзи, който едно време превърна за израилтяните горчивата вода в сладка, той ще даде сега и на нас утеха.“ Като гребнаха, намериха я сладка като медовина и студена. Пиха и прославиха Бога, който прави такива добрини на своите раби.... **В Херсон,** като вечеряха с архиепископа, философът му рече: „Благослови ме, отче, както би ме благословил баща ми.“ Когато някои го запитаха насаме: „Защо направи това?“, философът отговори: „Наистина, той утре ще се пресели от нас при Бога и ще ни напусне.“ Така и стана: думите му се сбъднаха [**Пространно житие.** 1986, с. 46–47, 55–56; **Климент Охридски.** 1973, с. 127–134].

Нито едно изречение от „Пространното житие“ не загатва, че хазарския каган не е бил в столицата си по времето, когато Константин-Кирил пристига там. Споменаването на „**Меотийското езеро и Каспийската врата на Кавказките планини**“ не е указание къде се е намирал каганът, а е грубо очертаване на границите на държавата му. От „Пространното житие“ разбираме само, че преди Константин да бъде представен на кагана, е изпратен велможа, който да проучи що за човек е той. Освобождаването на 200 пленници и покръстването на други 200 души, както личи от текста на житието, е станало докато Константин-Кирил е в Итил при кагана, който прави този жест като прощален дар към ръководителя на ромейската делегация. След което Константин-Кирил „тръгна радостен по своя път“.

„Краткото житие“ обаче рисува коренно различна картина, която явно е дала основание да се заключи, че при появата на Константин-Кирил каганът се е намирал около Кавказ:

„И се качи на кораб, та пое пътя за Хазария. И излезе на някакво езеро при Кавказките планини, и стигна при хазарския княз-каган. И като се събраха тук сарацини и евреи, водиха с Философа много прения... Каганът му поднесе много дарове; той обаче не пожела да ги приеме, но измоли от него много хора пленени християни“ [**Кратко житие.** 1986, с. 65].

Сведенията от двете жития рязко си противоречат. От „Пространното житие“ се подразбира, каганът е в столицата си Итил, а от „Краткото житие“ – че е някъде около Кавказ. Географски обаче посоченият в „Краткото житие“ маршрут е невъзможен – от Херсон с кораб не може да се стигне до Източен Кавказ. Освен ако това „**някакво езеро при Кавказките планини**“ не е всъщност Каспийско море.

И все пак споменаването на Кавказ в „Краткото житие“ едва ли е произволно. Най-вероятно то е отглас от втората част от маршрута на Константин-Кирил, който отвежда него и хората му в Източното Предкавказие, при град Варачан/Баланджар, в чийто околности растял дъбът на Александър/Аспандиат. Впрочем, сведението от „Пространното житие“, че след като се разделят с кагана, Константин и дружината му се придвижат по „**безводни и пустинни места** [където], **не можеха вече да понесат жаждата**“, е напълно реалистично. И днес през лятото климатът в Прикаспийската низина е нетърпимо горещ и сух, като суховеите и прашните бури са често явление [**ОГПЮР**, онлайн]²⁵. Тази специфика на лятото в Северното Прикаспие е доказателство, че от Итил дружината на Константин-Кирил е продължила на юг по суша.

²⁵ Боню Ангелов и Христо Кодов също смятат, че прехода се е осъществил през лятото, защото времево той предшества смъртта на херсонския епископ Георгий. На Фотиевия събор през есента 861 г. като епископ на Херсон е посочен Павел, което е указание, че Георгий се е бил споминал преди това [**Климент Охридски.** 1973, с. 152, бел. 1].

Защо обаче Константин и дружината му вземат решение да се насочат към Кавказ вместо да потеглят с кораб по обратния маршрут по Волга и Дон? Най-логичната и вероятна причина е, че той е искал да провери какво е останало и дали изобщо е останало нещо от мисията на епископ Исраиел 180 години по-рано. Дали тази задача му е била възложена още в Константинопол, което вече предполага, че там са имали информация за Исраиел и мисията му, или Константин е дочул нещо за нея по време на престоя си в Итил, можем само да гадаем.

Стигайки до Варачан/Баланджар, Константин-Кирил заварва градина, която поради липса на грижовна ръка да я прекопава и плевви, била цялата буренясала. Или казано на по-малко художествен език, след 180 години нищо или почти нищо не било оцеляло от делото на епископ Исраиел: издигнатите от него кръстове били съборени и вместо тях отново се извисявал могъщият дъб на Аспандиат-Александър, на когото продължавали да принасят жертви. Затова Константин-Кирил решава да стори с дъба на Аспандиат-Александър същото, което бил сторил 180 години по-рано епископ Исраиел. Едва ли обаче усилията на Константин-Кирил да изкорени плевелите на езичеството и да вкорени отново християнството са имали по-голям и траен успех от мисията на Исраиел...

Заклучение

И така, съпоставката между двете жития на свети Кирил Философ с арменските сведения от „Ашхарацуйц“ и с историята на Мовсес Каланкатуаци показва, че разказа с дъба Александър от житията е „по действителен случай“, но се е случил не в Крим, а в земите на днешен Дагестан, северно от Дербентския проход, където някога се намирили древното Масагетско (Маскутско) царство и Страната на хоните. Пак съпоставката с историята на Мовсес Каланкатуаци разкрива, че Александър от житията е локален източнокавказки вариант на древния военен и слънчев ирански бог Митра. Около град Варачан (известен и като *Баланджар* и *Булкар-Балх*) северно от Дербент култът към Митра се бил слял с култа към великия завоевател Александър Македонски под формата на синкретичен бог на име Аспандиат. Съгласно данните от житията и историята на Мовсес Каланкатуаци, символ и превъплъщение на Александър-Аспандиат бил огромен дъб, на който местните езичници се кланяли и принасяли в жертви коне.

Първият, сблъскал се с Александър-Аспандиат (Митра-Аспандиат), е епископът от Кавказка Албания Исраиел, който през 684 г. пристига в град Варачан, за да разпространява християнството. Сто и осемдесет години по-късно свети Константин-Кирил потегля заедно със спътниците си от хазарската столица Итил към Варачан, за да се увери дали и какво е оцеляло от делото на предшественика му Исраиел. Именно тази задача предопределя и странния маршрут на втората част на мисията на бъдещия славянски и български просветител – от Итил към Източен Кавказ, вместо обратно по река Дон към град Херсон в Крим.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори/Sources

Ашхарацуйц. 1877 – Армянская география VII века по Р.Х. (Приписывавшаяся Мойсею Хоренскому). Санкт Петербург, 1877, староарменски текст [Askharatsuyts'. 1877 – Armyanskaya Geografia VII veka po R.H. (Pripisyvavshayasya Moysеya Khorenskому.). Sankt Peterburg, 1877, Classical Armenian text].

Дербент-наме. 1993 – Дербент-наме (Румянцевский список). – В: Шихсаидов, А.Р.; Айтберов, Т.М.; Оразаев, Г.М.–Р. Дагестанские исторические сочинения. Москва, 1993. [Derbent-name. 1993 – Derbent-name (Rumiantsevskiy spisok). – In: Shihsaidov, A. R.; Aytberov, T. M.; Orzaev, G. M.–R. Dagestanskіe istoricheskie sochinenia. Moskva, 1993].

Житие Иоанна Готского. 2013 – С. Б. Сорочан. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Часть III. Москва, 2013 [Zhitie Ioanna Gotskogo. 2013 – S.B. Sorochan. Vizantiyskiy Herson (vtoraya polovina VI – pervaya poloviba X vv. Ocherki istorii

i kultury. Part III. Moskva, 2013]. Онлайн: <https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/vizantijskij-herson-tom-2-chast-3/17#source> (последно посетен на 13.12.2024 г.)

Ибн Хордадбех. 1986 – Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, 1986 [Ibn Khordadbekh. 1986 – Ibn Khordadbekh. Kniga putey i stran. Baku, 1986]

Климент Охридски. 1973 – Климент Охридски. Събрани съчинения. Том 3. София, 1973 [Kliment Ohridski. 1973 – Kliment Ohridski. Subrani suchinenia. Vol. 3. Sofia, 1973]

Кратко житие. 1986 – Кратко житие на Константин-Кирил (Успение Кирилово) – Стара българска литература. Том 4. София, 1986 [Kratko zhitie. 1986 – Kratko zhitie na Konstantin-Kiril (Uspenie Kirilovo). – Stara bulgarska literatura. Tom 4. Sofia, 1986]

Каланкатуаци. 1984 – Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк. Ереван, 1984. [Movsês Kałankatuatsi. 1984 – Movsês Kałankatuatsi. Istoria strany Ałuanek. Erevan 1984].

Пространно житие. 1986 – Пространно житие на Константин-Кирил. – Стара българска литература. Том 4. София, 1986. [Prostranno zhitie. 1986 – Prostranno zhitie na Konstantin-Kiril. – Stara bulgarska literatura. Tom 4. Sofia, 1986].

Себастици. 1984 – Микаел Себастици (1775). – В: Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX век. Съставителство, превод от древноарменски и коментар Агоп Орманджиян. София, 1984. [Sebastatsi. 1984 – Mikael Sebastatsi (1775). – In: Armenski patepisi za Balkanite XVII–XIX vek. Sastavitelstvo, prevod ot drevnoarmenski i komentar Agop Ormandzhian. Sofia, 1984].

Херодот. 1986 – Херодот. История. Том I. София, 1986. [Herodot 1986. Herodot. Istoria. Vol I. Sofia, 1986].

Херодот. 1990 – Херодот. История. Том II. София, 1990. [Herodot 1990. Herodot. Istoria. Vol II. Sofia, 1990].

Al-Balâdhuri. 1916 – The Origins of the Islamic state (Kitâb Futûh al-Buldân) of al-Imâm abu-l ‘Abbâs Ahmad ibn-Jabir al-Balâdhuri. Vol 1. New York, 1916

Kantor K. 1983. – Marvin Kantor. Medieval Slavic Lives of Saints and Princes. The University of Michigan, Ann Arbor, 1983

The Romance of Artaban and Artašir. 2008. – The Romance of Artaban and Artašir in Agathangelos' History. Translation and Commentary by Gogar Muradyan and Aram Topchyan (Matenadaran Institute, Yerevan). – E-Sasanica. №4. 2008. Онлайн: <<https://bpb-us-e2.wpmucdn.com/sites.uci.edu/dist/c/347/files/2020/02/e-sasanika2-Muradyan-Aram.pdf>. Както и на адрес: <https://archive.org/details/muradyan-topchyan-2008-romance-of-artaban-ardashir/page/n1/mode/2up>> (посетен на 03.01.2025 г.)

Աշխարհացոյց. 1668 – Գիրք աշխարհաց եւ առասպելաբանութեանց որ է աղուէսագիրք ի Հայրապետութեան Տեառն Յակօբայ Կաթողիկոսի Սրբոյ Էջմիածնի: Յամսրէօտանում ի թուոյ Փրկչին 1668 [Askharatsuyts'. 1668 – Girk' askharats' yev ar'aspelabanut'iun vor e agluesagirk' i Hayrapetut'iun Tear'n Yakopa Kat'olikosi Srboy Echmiatzni. Yamst'eotatum i t'vnoy P'rkchi 1668]

Աշխարհացոյց. 1881 – Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց. Վենետիկ, 1881 (Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Texte armenien, traduit en français par le p. Arsène Soukry. Venice, 1881)

Կաղանկատուացի. 1983 – Մովսէս Կաղանկատուացի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհ. Երևան, 1983 [Kałankatuats'i. 1983 – Movsês Kałankatuats'i. Patmut'iun Ałuanits' aškarhar. Erevan, 1983]

Սեբէոս. 1979 – Պատմութիւն Սեբէոսի. Երևան, 1979 [Patmut'iun Sebêosi. Erevan, 1979]

Публикации / Publications

Артамонов, М. 1962 – Михаил Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962. [Mihail Artamonov. Istoria khazar. Leningrad, 1962].

Ашурбейли, С. 1983 – Сара Ашурбейли. Государство Ширваншахов (VI–XVI вв.). Баку, 1983. [Sara Ashurbeyli. Gosudarstvo Shirwanshahov (VI–XVI vv.). Baku, 1983]

Гафуров, А. 1971 – Алим Гафуров. Лев и кипарис. О восточных именах. Москва, 1971. [Alim Gafurov. Lev i kiparis. O vostochnykh imena. Moskva, 1971].

Голан, А. 1993 – Ариэл Голан. Миф и символ. Москва, 1993. [Ariel Golan. Mith i symbol, Moskva, 1993].

Голийски, П. 2013. – Петър Голийски. Армения и иранският свят I–V век (културни, социално-политически и езикови връзки). София, 2013. [Petar Goliyski. Armenia i iranskiat sviat (kulturni, sotsialno-politicheski i ezikovi vruzki). Sofia, 2013].

Голийски, П. 2017 – Петър Голийски. Тангри, Аспандиат или може би древният сако-масагетски Митра? – Български учен, ориентиран към Изтока. Научен сборник в памет на проф. Емил Боев. София, 2017. [Petar Goliyski. Tangri, Aspandiat ili mozhe bi drevniat sako-massagetski Mitra? – Bulgarski uchen, orientiran kum Iztoka. Nauchen sbornik v pamet na prof. Emil Boev. Sofia, 2017].

Голийски, П. 2022 – Петър Голийски. Етнонимът „българи“ в ранносредновековните арменски текстове. – Чуждоезиково обучение. Том 49. № 3, 2022. [Petar Goliyski. Etnomimat “Bulgari” v rannosrednovekovnite armenski tekstove. – Chuzhdoezikovo Obuchenie/Foreign Language Teaching. Vol. 49, № 3, 2022].

Иванов, С.А. 2003 – С.А. Иванов. Византийское миссионерство. Можно ли сделать из „варвара“ христианина? Москва, 2003 [S.A. Ivanov. Vizantiyskoe missionerstvo. Mozhno li sdelat iz “varvara” hristianina? Moskva, 2003].

Караджов, М., Томчев, Ц. 1998. – Максим Караджов, Цветан Томчев. При изгубените българи в Татарстан. София, 1998. [Maxim Karadzhov; Tsvetan Tomchev. Pri izgubenite bulgari v Tatarstan. Sofia 1998].

КМЕ 4. 2003 – Кирило-Методиева енциклопедия. Том 4 (Т–Я). София, 2003. [Kirilo-Methodieva entsiklopedia. Vol. 4 (T–Ya). Sofia, 2003].

Малышевски, И. 1886 – Святы Кирилъ и Методій первоучители славянские. Сочинение Ив. Малышевскаго. Киевъ 1886 [Malyshevski, I. 1886 – Sviatye Kiril I Methodiy pervouchiteli slavianskie. Sochinenie Iv. Malyshevskago. Kiev, 1886].

Никодим. 1969 – Никодим митрополит. Миссионерское дело святого Кирилла среди хазар. – Журнал Московской патриархии. 1969. 7. [Nikodim mitropolit. 1969. Nikodim mitropolit – Missionerskoe delo sviatogo Kirilla sredi khazar. – Journal Moskovskoy patriarshii. 1969. 7].

ОГПЮР – Особенности географического положения южной части России. Онлайн: <<https://karatu.ru/yug-rossii/>> (достъпен: декември 2024). [Osobennosti geograficheskogo polozheniya yuzhnoy chasti Rossii. Onlayn: <<https://karatu.ru/yug-rossii/>> (dostapen: dekemvri 2024)].

Панчовски, И. 1993 – Иван Панчовски. Пантеонът на древните славяни и митологията им. София, 1993 [Ivan Panchovski. Panteonat na drevnite slaviani i mitologiata im. Sofia 1993].

Сорочан, С. Б. 2002 – С.Б. Сорочан. „Зачарованный клад“. Еще раз о локализации Фул (Фулл) – Античная древность и средние века. Екатеринбург, 2002. Вып. 33 [S.B. Sorochan. “Zacharovanniy klad”. Eshte raz o lokalizatsii Phoul (Phoull). – Antichnaya drevnost i srednie veka. Ekaterinburg, 2002. Vypusk 33].

Трифонов, Ю. 1933 – Юрдан Трифонов. Константин Философ (Свети Кирил) като царски пратеник при сарацини и хазари. – В: Сборник в чест на проф. Любомир Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863–1933). София, 1933 [Yurdan Trifonov. Konstantin Filosof (Sveti Kiril) като tsarski pratenik pri saratsini i khazari. – V: Sbornik v chest na prof. Lyubomir Miletich za sedemdesetgodishninata ot rozhdenieto mu (1863–1933). Sofia 1933].

Юхас, П. 1985 – Петер Юхас. Тюрко-българи и маджари. София, 1985 [Peter Yuhas. Turko-bulgari i madzhari. Sofia, 1985].

Marquart, J. 1903 – Josef Marquart. Osteuropische und ostasiatische Streizüge. Leipzig, 1903.